

● نقد و معرفی کتاب

فرهنگ نخبگان خاورمیانه

(نگاهی کوتاه به سابقه دایرةالمعارف نویسی)

بیژن اسدی، نخبگان خاورمیانه، (تهران: مرکز پژوهش‌های علمی مطالعات استراتژیک خاورمیانه، ۱۳۷۹)

بسیار مهمی در معرفی دانشمندان دو قرن نخست عالم اسلام است. مانند همین کار را این بار تخصصی‌تر و در حوزه پزشکی، ابن‌ابی‌اصیبیه^(۲) انجام داد. او فهرستی از نام و زندگی‌نامه و عنوان کتاب‌های پزشکان مسلمان و کسانی که آرای آنها در پزشکی اسلامی مهم بود. اما مسلمان نبودند تهیه نمود. بخش آرای ابن‌ابی‌اصیبیه در مورد جالینوس یکی از مهم‌ترین منابع اطلاعاتی تا امروز درباره نقش جالینوس در پزشکی اسلامی است. اما کهن‌ترین دایرةالمعارف زندگی‌نامه‌ای تمدن اسلام را چنین ابن‌اسحاق^(۳) که خود از گروه مترجمان بیت‌الحکمه^(۴) بود نوشت. فهرست او از پزشکان معاصر و گذشته‌اش کهن‌ترین منبع دست اول در مطالعه پزشکی اسلامی است که

توجه به دایرةالمعارف‌نویسی که از امور فرهنگی زیربنایی برای تحقیق و توسعه می‌باشد مدت زیادی نیست که در کشورمان آغاز شده و رونق گرفته است. هرچند سابقه دایرةالمعارف‌نویسی یا دانشنامه‌نگاری به سبک جدید آن به فعالیت غربی‌ها در قرن شانزدهم باز می‌گردد اما این سابقه در تمدن اسلام به ویژه در زمینه دایرةالمعارف‌های شخصیتی (معجم الرجال) یا همان زندگی‌نامه‌ها از قدمت زیادی برخوردار است، که از جمله باید به الفهرست^(۱) ابن‌ندیم اشاره کرد. ابن‌ندیم که خود یک صحاف بود آنقدر کتاب‌های دیگران را صحافی کرد تا عاقبت تصمیم گرفت کتاب مرجعی درباره کتاب‌های بی‌شماری که از زیر دست او می‌گذرد تهیه کند. «الفهرست» او کتاب

هم‌زمان با نهضت ترجمه یعنی بیش از یک هزار سال پیش تألیف گردید. شاید اگر سستی که به وسیله ابن ندیم و ابن ابی‌اصیبعه آغاز شده بود به وسیله دانشمندان بعد از آنها پیگیری می‌شد اکنون شاهد رویکرد دیگری از دایرة‌المعارف‌نویسی در اسلام و ایران بودیم.

اما در غرب، اگرچه سابقه نوشتن دایرة‌المعارف‌ها به قرن شانزدهم می‌رسد، اما نگارش این کتاب‌های مرجع به دو بخش قبل از زندگی لاروس (دانشمند فرانسوی ۱۸۷۹-۱۸۱۷) و بعد از او تقسیم می‌شود. لاروس، مهمترین فردی بود که قواعد نوشتن کتاب‌های مرجع را منظم، منطقی و روش‌مند نمود، این در حالی است که کار او توسط دیگران هر روز تکمیل‌تر شده و می‌شود، طوری که امروزه شاهد انتشار سالانه دایرة‌المعارف بریتانیکا بر روی لوح‌های فشرده هستیم که هر سال ویرایش جدیدی از آن منتشر می‌شود و تازه این به غیر از انواع کتاب‌های مرجع تک جلدی یا دو جلدی است که تحت عنوان کتاب سال بریتانیکا (یا آمریکانا) منتشر می‌شود.

در زمینه دین اسلام، که موضوع مورد علاقه ما به خاطر اینکه دین رسمی مان می‌باشد، فعالیت‌های زیادی به ویژه در غرب صورت گرفته است، که بهترین نقطه آغاز برای مطالعه در این باره نیز یک مقاله دایرة‌المعارفی است تحت عنوان «منابع و مأخذ» در دایرة‌المعارف دین^(۶)، که به بررسی مهمترین دانشنامه‌های دینی (از

اما در غرب، اگرچه سابقه نوشتن دایرة‌المعارف‌ها به قرن شانزدهم می‌رسد، اما نگارش این کتاب‌های مرجع به دو بخش قبل از زندگی لاروس (دانشمند فرانسوی ۱۸۷۹-۱۸۱۷) و بعد از او تقسیم می‌شود. لاروس، مهمترین فردی بود که قواعد نوشتن کتاب‌های مرجع را منظم، منطقی و روش‌مند نمود، این در حالی است که کار او توسط دیگران هر روز تکمیل‌تر شده و می‌شود، طوری که امروزه شاهد انتشار سالانه دایرة‌المعارف بریتانیکا بر روی لوح‌های فشرده هستیم که هر سال ویرایش جدیدی از آن منتشر می‌شود و تازه این به غیر از انواع کتاب‌های مرجع تک جلدی یا دو جلدی است که تحت عنوان کتاب سال بریتانیکا (یا آمریکانا) منتشر می‌شود.

در زمینه زندگینامه افراد در شرق، که خاورمیانه نیز جزئی از آن است، قدیمی‌ترین سند دایرة‌المعارفی که تا حد بسیاری با موازین دایرة‌المعارفی مطابقت می‌نماید، کتاب Bibliotheque Oriental تألیف در بلو

اسلام بود که در سال‌های ۱۳۴۴ یا ۱۳۴۵ به سرپرستی احسان یار شاطر با هدف ترجمه دایرةالمعارف اسلام و تدوین تکمله‌ای برای آن شروع شد. این کار تا ۱۳۵۷ ادامه داشت و پس از آن متوقف شد.^(۱۱) یارشاطر در حال حاضر مشغول انتشار دایرةالمعارف ایرانیکا^(۱۲) به انگلیسی در خارج از کشور است که دایرةالمعارفی است که به حوزه تمدنی ایران می‌پردازد.

پس از انقلاب و به ویژه پس از جنگ تحمیلی، تب دایرةالمعارف‌نویسی در ایران داغ شد طوری که گفته می‌شود در حال حاضر نزدیک به بیست دایرةالمعارف در حوزه‌های مختلف در ایران در حال تألیف است که از آن میان «دانشنامه جهان اسلام»^(۱۳) (تاکنون ۵ جلد) و «دایرةالمعارف بزرگ اسلامی»^(۱۴) (تاکنون ۹ جلد)، به لحاظ اعتبار در صدر دایرةالمعارف‌های ایران قرار دارند. دایرةالمعارف‌های دیگری نیز همچون دایرةالمعارف تشیع^(۱۵)، فرهنگنامه کودکان و نوجوانان^(۱۶) در حال تدوین می‌باشند.

همانطور که اشاره شد از شاخه‌های کتب مرجع «زندگینامه‌ها» می‌باشند. در این حوزه، پیش از همه باید از مجموعه فهرست مؤلفان کتاب‌های فارسی (و عربی)^(۱۷) از مرحوم خانبابامشار یادکرد که نخستین تلاش در

جمله اسلام) تا زمان تهیه آن ۱۹۸۱ پرداخته است. در دوره معاصر دیگر کشورهای اسلامی زودتر از ما به تدوین دایرةالمعارف‌هایی برای ثبت و حفظ عناصر هویتی خود و نیز معرفی خود به جهان اقدام کردند که از آن جمله می‌توان به دایرةالمعارف‌هایی که در ترکیه تدوین شد مانند دایرةالمعارف اوقاف ترک اشاره کرد.^(۷) جالب است که افغانستان نیز دایرةالمعارفی تحت عنوان آریانا^(۸) را تدوین کرده است.

در ایران و در دوره معاصر باید گفت که دایرةالمعارف‌نویسی با نام مرحوم علامه دهخدا قرین شده است. مرحوم دهخدا عمر خود را در این راه گذاشت و از حدود ۱۳۱۵ تا ۱۳۴۵ به گردآوری مطالب برای تدوین لغت‌نامه^(۹) همت گماشت، که اولین مجلدات آن در سال‌های ۱۳۴۵ و ۱۳۴۶ به نتیجه رسید. پس از فوت دهخدا نیز تا سال ۱۳۵۶ تکمیل لغت‌نامه طول کشید. مورد دیگر، دایرةالمعارفی بود که مرحوم غلامحسین مصاحب آنرا شروع کرد. این دایرةالمعارف ترکیبی بود از ترجمه دایرةالمعارف یک جلدی کلمبیا و حذف برخی مدخل‌ها و افزودن مدخل‌هایی به آن، که پس از فوت مصاحب در ۱۳۵۷، کار ادامه یافت و در نهایت دایرةالمعارف دو جلدی مصاحب به سرانجام رسید.^(۱۰) نمونه دیگر دانشنامه ایران و

این کتاب را که مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه منتشر کرده، مدت مدیدی است که تهیه شده بود و خوشبختانه و سرانجام به بازار تشنه‌ی علاقمندان کتاب عرضه شد. برای معرفی و آشنایی بهتر با این کتاب که خود جزئی از کتب مرجع در بخش زندگینامه‌نویسی می‌باشد می‌توان آنرا علاوه بر جایگاه آن در میان کتب مرجع از دو بعد دیگر نیز مورد بررسی قرارداد.

الف. از حیث محتوا و نوع ارائه مطالب

ب. از حیث منابع

شاید پس از کار آقای علی بابایی، کتاب نخبگان خاورمیانه اولین و به روزترین مرجع تخصصی در این حوزه یعنی خاورمیانه باشد. قبل از هرچیز باید اشاره کرد که دایرة‌المعارف‌نویسی از کارهای سنگین، وقت‌گیر و ظریف بوده و در عین مستند بودن نیاز به دیدن منابع بی‌شمار، به ویژه منابع معتبر و دست اول دارد. بنابراین کسانی که در این مسیر قدم برمی‌دارند حتماً تلاششان در خور تحسین است و همین اندازه که جرأت شروع چنین کاری را از خود نشان می‌دهند باید به آنها آفرین گفت.

دکتر اسدی که از محققان پر تلاش

حوزه‌ی خلیج فارس و خاورمیانه می‌باشد، تدوین این مجموعه را از سال ۱۳۷۲ آغاز کرد. و اولین نکته همین جاست که چگونه و چرا باید تألیف

تهیه مجموعه‌های این‌چنینی به حساب می‌آید. در این‌باره، در جهان عرب نیز باید به «الاعلام»^(۱۸) زرکلی اشاره کرد که اخیراً تکمله‌ای دو جلدی بر آن، منتشر شده است. در ایران علاوه بر فهرست مشار باید به کتاب «تاریخ رجال ایران در قرون ۱۲، ۱۳، ۱۴»^(۱۹) مهدی بامداد اشاره کرد که تنها حوزه ایران را در بر می‌گیرد. کتاب‌های تک جلدی نیز در این خصوص منتشر شده‌اند که از جمله می‌توان به «مشاهیر سیاسی قرن بیستم»^(۲۰) اشاره کرد که به نظر بیشتر ترجمه‌ای است از مجموعه «Who is Who»، ضمن اینکه به لحاظ زمانی تنها قرن بیستم را در بر می‌گیرد. در حوزه خاورمیانه نیز باید به کار ارزشمند غلامرضا علی‌بابایی اشاره کرد که کتاب چهار جلدی «فرهنگ تاریخی - سیاسی ایران و خاورمیانه»^(۲۱) را تدوین کرد و جلد سوم آن به معرفی شخصیت‌های مشهور خاورمیانه اختصاص یافته است. کتاب تک جلدی فرهنگ سیاسی لبنان^(۲۲) نیز علاوه بر شخصیت‌ها، به احزاب، جنبش‌ها و موارد دیگری از جامعه سیاسی لبنان پرداخته که قابل ذکر است.

به کتاب «نخبگان خاورمیانه» یا

«دانشنامه نخبگان خاورمیانه»، تألیف آقای دکتر بیژن اسدی از اساتید دانشگاه شهیدبهبشتی و محقق مسائل خلیج فارس و خاورمیانه است.

که از جمله می‌توان به شخصیت‌هایی همچون استالین، روزولت و یا محققانی که به نوعی دربارهٔ منطقه کار کرده‌اند همچون «برنارد لوئیس» اشاره کرد. ضمن اینکه این کتاب تنها به شخصیت‌های درجه یک نپرداخته و شخصیت‌های درجه دو و سه به زعم مؤلف نیز مورد توجه قرار گرفته‌اند. از نکات قابل اشاره دیگر اینکه مجموعه شخصیت‌هایی از شمال آفریقا، افغانستان و قبرس را نیز در فهرست خود جای داده که شاید بهتر بود این مسأله در عنوان کتاب هم انعکاس می‌یافت و مثلاً عنوانی همچون «نخبگان خاورمیانه و شمال آفریقا» و یا عنوان کامل‌تری را برای خود بر می‌گزید تا مخاطبان بیشتری را نیز جذب کند.

بعد دیگری که در بررسی محتوایی کتاب می‌توان به آن پرداخت نوع و شکل ارائه مطالب است. به نظر می‌رسد طرح عنوان «مقاله» برای معرفی شخصیت‌ها در این کتاب صحیح و دقیق نباشد. علت این است که مؤلف شخصیت‌های کتاب را به صورت منقطع معرفی کرده و بیشتر به ذکر نقاط عطف زندگی، سمت‌ها، مسؤولیت‌ها و یا فعالیت‌های آنها پرداخته است. گرچه این نوع معرفی حسن رعایت اختصارگویی و ایجاز را در خود دارد اما واقعیت این است که به خواننده معرفی کامل و دقیقی برای شناخت و درک شخصیت آن نخبه

این کتاب ۷ سال به طول انجامد؟ هرچند همت و تلاش آقای اسدی در تألیف این کتاب قابل تحسین است اما به نظر می‌رسد همین تأکید بر کار فردی و فقدان کار جمعی و گروهی و فرهنگ آن در جامعه ما سبب شده که برداشتن چنین بارگرانی ۷ سال به طول انجامد و طبیعی است که اهتمام به این امر نه تنها هزینه و وقت بسیاری برده است بلکه بر کیفیت اثر نیز تأثیر منفی خواهد گذاشت.

تعداد مدخل‌ها و یا شخصیت‌هایی که در این مجموعه مطرح شده‌اند، ۱۲۵۰ تن می‌باشند و حوزهٔ زمانی که مؤلف برای کار خود در نظر گرفته از ۱۸۷۵ میلادی تاکنون را در بر می‌گیرد. اما به لحاظ محتوایی می‌توان از دو منظر به این کتاب نگریست. یکی نوع مدخل‌ها و دیگری نوع نگارش و ارائه مطالب. آنگونه که در مقدمه کتاب آمده، در این کتاب تنها به نخبگان سیاسی پرداخته نشده، بلکه نخبگان فکری و فرهنگی نیز مورد توجه قرار گرفته‌اند که در میان کارهای انجام شده شاید بتوان آن را کار جدیدی خوانند. از میان چنین مدخل‌هایی می‌توان به «محمد رضا شجریان» و «نیمایوشیج» اشاره کرد. دیگر اینکه مدخل‌های مورد توجه لزوماً نخبگان درون منطقه نیستند، بلکه به شخصیت‌هایی نیز که به نوعی بر منطقه خاورمیانه اثرگذار بوده‌اند هم اشاره شده است،

به دست نمی‌دهد. به‌طور مثال آگاهی از شرایط و محیطی که یک نخبه در آن پرورش یافته و تأثراتی که از آن محیط گرفته، نقش به‌سزایی در شناخت دقیق‌تر ما از او خواهد داشت، که نمی‌توان از آن چشم‌پوشید.

از جمله نکات دیگری که در نوع ارائه مدخل‌ها می‌توان به آن اشاره کرد عدم هماهنگی و یکسانی در معرفی تمامی نخبگان است. به‌طور مثال مسائلی همچون تاریخ تولد، محل تولد، دین، مذهب و مواردی از این‌گونه جزو اطلاعات اولیه‌ای است که در معرفی مدخل باید به آنها اشاره کرد، به ویژه این که در برخی موارد چنین اطلاعاتی ضروری است. به‌طور نمونه در جامعه متکثری همچون لبنان که مذهب و دین از جایگاه خاصی برخوردار است، دانستن اینکه دین و یا مذهب شخصیتی همچون «رفیق حریری» چیست بسیار حائز اهمیت است، که به آن اشاره نشده است. البته مؤلف در غالب موارد به این اطلاعات اشاره کرده اما برخی موارد نیز مورد غفلت واقع شده است.

در بخش انتهایی لازم است به منابع کتاب نیز بپردازیم. بدون شک در تألیف و تدوین کتب مرجع منابع از جایگاه حائز اهمیت برخوردارند. منابع غالباً باید معتبر بوده و از منابع سطحی و ضعیف باید دوری جست،

نکته‌ای که البته تا حد زیادی مؤلف به آن توجه داشته است. این کتاب در مجموع از ۱۴۹ کتاب و نیز از نشریات مختلف و متعددی که البته به آنها اشاره نشده است سود برده است. البته منابع فقط در مجموع در انتهای کتاب آمده و شاید اگر منابع هر مدخل در زیر آن می‌آمد بهتر می‌شد درباره مدخل‌ها قضاوت کرد. از میان منابع، ۳۹ منبع لاتین و بقیه (۹۰ منبع) فارسی و عربی است. طبیعی است که هر خواننده‌ای انتظار دارد با توجه به عنوان و محتوای کتاب و با توجه به اینکه بخش اعظمی از منطقه خاورمیانه را اعراب تشکیل می‌دهند، قسمت عمده‌ای از منابع، منابع عربی باشد، اما متأسفانه از میان ۹۰ منبع ذکر شده در انتهای کتاب تنها یک منبع عربی است، و آنهم «شخصیات اسرائیلیه»! که جای تأمل دارد. البته به نظر می‌رسد عدم آشنایی و تسلط محققان ما در حوزه خاورمیانه و جهان عرب به زبان عربی یک معضل عمومی است که عمده آن به خاطر تحصیل این قشر در دانشگاه‌های اروپایی، آمریکایی و یا حداکثر در خود ایران بوده است، که خود اهتمام جدی وزارت علوم و وزارت امور خارجه را در فرستادن اساتید و دانشجویان به کشورهای عربی طلب می‌کند.

در هر صورت آنچه گفته شد چیزی از کار با ارزش آقای اسدی که به ویژه برای محققان

دیگری نیز از این پژوهشگر توانای کشورمان باشیم.

محمدکاظم آسایش طلب طوسی
مرکز مطالعات خلیج فارس و خاورمیانه

مسائل خاورمیانه بسیار سودمند است، نمی‌کاهد و در نهایت باید به تلاش ارزنده ایشان آفرین گفت و منتظر کارهای بهتر و ارزنده‌تر

یادداشتها

۱. محمدبن اسحاق ابن ندیم، *الفهرست*، ترجمه و تحقیق محمدرضا تجدد، تهران: بی‌نا، ۱۳۴۶.
۲. احمدبن قاسم ابن ابی اصیبعه، *عیون الانباء فی طبقات الاطباء*، بیروت: دارمکتبه‌الحیاء، نزار رضا، بی‌نا.
۳. مهدی محقق، رساله حنین بن اسحاق درباره آثار ترجمه شده از جالینوس، در مجموعه متون و مقالات در *تاریخ و اخلاق پزشکی در اسلام و ایران*، تهران، ۱۳۷۴.
۴. برای اطلاعات بیشتر درباره «بیت‌الحکمه» نگاه کنید به:
دانشنامه جهان اسلام، جلد ۵، تهران: بنیاد دایرة‌المعارف اسلامی، ۱۳۷۹، زیر «بیت‌الحکمه» (نوشته سیمین قطبی)

5. *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*, par manfieur. D'Herbelot, J.E.Dufour & ph. Roux, Imprimeurs, 1776.

6. *The Encyclopedia of Religion*, M.Eliade, (Editor in chief), Vol. 12, pp. 231-234, S.V. "Reference work" (by Edgar Krentz).

7. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Istanbul, 1988-2000, 21Vol.

۸. *دایرة‌المعارف آریانا*، کابل: انجمن دایرة‌المعارف افغانستان، ۱۳۲۸، ج۶.
۹. علی اکبر دهخدا، *لغت‌نامه*، زیر نظر محمد معین، تهران: دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سازمان لغت‌نامه، ۱۳۳۷ - ۵۰ هج.
۱۰. غلامحسین مصاحب، (به سرپرستی)، *دایرة‌المعارف فارسی*، تهران: انتشارات فرانکلین، ۱۳۴۵، جلد اول، انتشارات کتاب‌های جیبی، ۱۳۷۴، جلد دوم.

۱۱. *دانشنامه ایران و اسلام*، زیر نظر احسان یارشاطر، (تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۷۴).
12. *Encyclopedia Iranica*, edited by Ehsan Yarshater, London: Routledge and Kegan Paul, 1985.
۱۳. *دانشنامه جهان اسلام*، زیر نظر سیدمصطفی میرسلیم - (ج ۱) و زیر نظر غلامعلی حداد عادل (ج ۲ به بعد)، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، ۱۳۷۹-۱۳۷۵، ۵ جلد.
۱۴. *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۹-۱۳۶۷، ج ۹.
۱۵. *دایرةالمعارف تشیع*، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، کامران فانی، بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: بنیاد اسلامی طاهر، ۱۳۶۶-۱۳۷۸، ج ۷.
۱۶. *فرهنگنامه کودکان و نوجوانان*، پدید آورنده: شورای کتاب کودک، زیر نظر توران میرهادی، ایرج جهانشاهی، تهران: شرکت تهیه و نشر فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ۱۳۷۸-۱۳۷۱، ج ۵.
۱۷. *خانبابامشار، مؤلفان کتب چاپی فارسی و عربی*، تهران: بی‌نا، ۱۳۴۴-۱۳۴۰، ج ۶.
۱۸. *خیرالدین الزرکلی الاحلام*، (بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۹۹) الطبعة الرابعة عشرة، ج ۸.
۱۹. مهدی بامداد، *شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری*، (تهران: زوار، ۱۳۵۷)، ج ۶.
۲۰. احمد ساجدی، *مشاهیر سیاسی قرن بیستم*، (تهران: محراب قلم، ۱۳۷۴).
۲۱. غلامرضا علی بابایی، *فرهنگ تاریخی-سیاسی ایران و خاورمیانه*، (تهران: انتشارات رسا، ۱۳۷۴)، ج ۴.
۲۲. علیزاده ه. (تهیه و تنظیم)، *فرهنگ سیاسی لبنان*، ترجمه محمدرضا گلسترخی و محمدرضا معماری، (تهران: نشر سفیر، ۱۳۶۸).